

تحلیل وضعیت مکانی و کارکرد سنگاب براساس آثار برخی از نویسندگان تاریخ و جغرافیای قرون ۱۴ و ۱۵ هجری قمری

جواد آقاجانی کشتلی*
سمیه امیدواری**
محبوبه طایفی نصرآبادی***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۷

چکیده

سنگابها علاوه بر کارکرد مادی، در بعد فرهنگی نیز موقعیتی ویژه دارند؛ بسته به مکان و فضایی که در آن قرار می‌گرفته‌اند، جایگاه و کارکردی متناسب با آن فضا را به خود گرفته‌اند. درست است که امروزه سنگابها کاربرد خود را از دست داده و تبدیل به شیئی موزه‌ای شده‌اند، اما بررسی و تحلیل آنها براساس متون تاریخی و جغرافیایی می‌تواند ابعاد کاربردی و مفهومی آن را روشن سازد. این مسئله ضرورت پژوهش را روشن می‌سازد. هدف از این پژوهش دستیابی به موقعیت و کارکرد سنگابها در مکان‌های مختلف و کشف پیوند و مناسبات کاربردی آن است. بنابراین در این مقاله سعی شده است به دو پرسش پاسخ داده شود: ۱. براساس متون تاریخی و جغرافیایی، سنگابها در کدام مکان و موقعیت قرار داشتند؟ ۲. کارکرد سنگابها براساس متون مذکور به چه صورت بوده است؟ روش انجام پژوهش از نظر ماهیت توصیفی تحلیلی است. روش گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و ابزار آن شناسه‌برداری از متون نویسندگان حوزه تاریخ و جغرافیای قرون ۱۴ و ۱۵ هجری قمری بوده است. منابع مورد بررسی براساس جست‌وجو با مدخل سنگاب به‌عنوان جامعه پژوهش و با روش نمونه‌گیری وضعی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات کیفی بوده است. نتایج حاصل نشان داده است که در این متون از شهرهایی چون اصفهان، شیراز، مشهد، اسفراین، قزوین، استانبول، قسطنطنیه و مدینه نام برده شده است. سنگابها در مساجد، کلیساها، بقعه‌ها، قصرها و برای مصارفی چون محل ذخیره آب، آب‌خوری، محل شست‌وشو و وضو مورد استفاده قرار گرفته بوده‌اند.

کلیدواژه‌ها:

سنگاب، هنر و معماری اسلامی، متون تاریخی، منابع جغرافیایی، سفرنامه‌های قاجاری.

* استادیار، گروه پژوهش هنر، دانشگاه علم و هنر، یزد، ایران (نویسنده مسئول) / j.aghajani@sau.ac.ir

** دانشیار، گروه معماری، دانشگاه علم و هنر، یزد، ایران / s.omidvari@sau.ac.ir

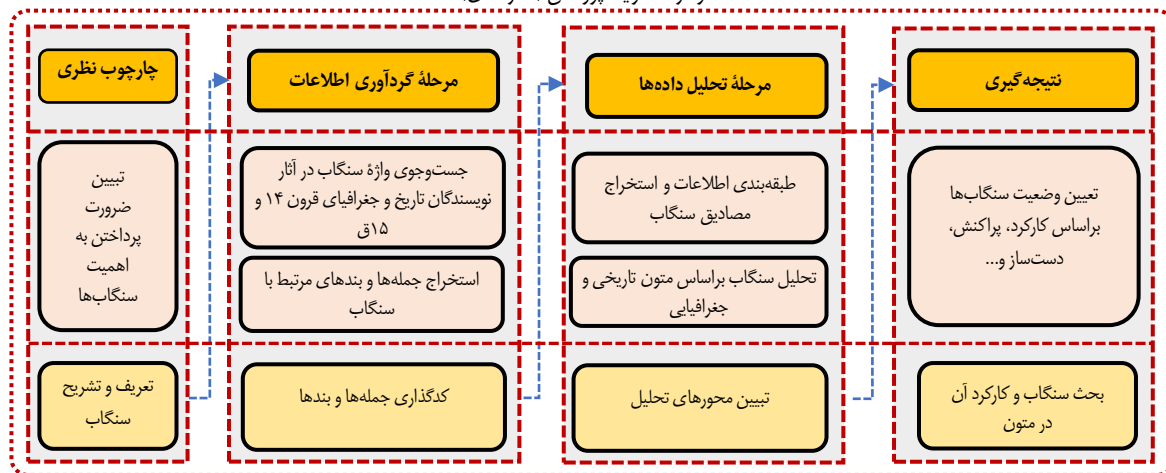
*** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد گروه پژوهش هنر، دانشگاه علم و هنر، یزد، ایران / Mah.tayefi@gmail.com

۱. مقدمه

میراث فرهنگی به‌جامانده از نیاکان، چه به‌صورت ملموس و چه به‌صورت ناملموس، منشأ پژوهش‌های بسیاری بوده‌اند. تحقیق درباره این آثار می‌تواند به‌عنوان پل ارتباطی، فرهنگ، آداب و سنن گذشته را با فرهنگ نسل امروز پیوند بزند. در بسیاری از موارد، میراث فرهنگی ملموس و ناملموس باهم ارتباطی نزدیک دارند و در واقع می‌توان گفت بخشی از آثار فرهنگی تولیدشده (به‌عنوان میراث ملموس) دارای داستان، آیین و یا رسم‌ورسوم (به‌عنوان میراث فرهنگی ناملموس) خاصی است. این پیوند و ارتباط باعث می‌شود که آن شیء یا اثر نه تنها از لحاظ فرم و کارکرد، بلکه از لحاظ محتوا، مضمون و یا روایت نیز دارای جذابیت باشد و این جذابیت موجب می‌شود پژوهشگران دایره فرهنگ، آن‌ها را به‌عنوان منابع مورد مطالعه تحلیل و بررسی کنند.

سنگاب‌ها یکی از این نمونه آثار تاریخی - فرهنگی به‌جامانده از دورانی نه‌چندان دور در ایران و برخی سرزمین‌ها هستند که علاوه بر کارکردهای مختلف، فرم، شکل و نقوشی زیبا و متنوع دارند. سنگاب‌ها بسته به نوع کارکرد و تزیینات، روایتگر داستان‌هایی واقعی یا تخیلی از زوایای مختلف زیست انسان آن روز هستند که مخاطبان جدید را نیز با خود همراه می‌کنند. سنگاب‌ها در پیوند با عنصر پاک، مقدس و حیاتی آب، جایگاهی ویژه در فرهنگ این مرزوبوم دارند. درست است که امروز با جایگزین شدن فناوری‌های نوین تر کاربرد یا کارکرد سابق خود را ندارند، اما به‌علت پیوند با روایت انسان روزگار گذشته و عنصر حیاتی و مقدس آب، میراثی مهم و قابل بررسی به‌شمار می‌آیند و این مسئله در واقع ضرورت پژوهش در این حوزه را روشن می‌سازد؛ زیرا با شناخت سنگاب و کارکردهای آن، فرهنگ مصرف آب در گذشته برای مخاطبان بیشتر آشکار می‌شود. علاوه بر این موارد، بررسی سنگاب‌ها نشان می‌دهد که نیاکان ما چگونه، به چه صورتی و با چه اشیایی آب را مصرف می‌کرده‌اند. هدف از این پژوهش، بررسی و تحلیل سنگاب‌ها براساس متون نویسندگان تاریخ و جغرافیا و تحلیل کارکردها، موقعیت‌های مکانی و قرارگیری آن‌ها و بحث پیوندهای فرهنگی - زیستی مرتبط با آن است. بنابراین در این مقاله سعی شده است که به دو پرسش پاسخ داده شود: ۱. براساس متون نویسندگان حوزه تاریخ و جغرافیا، سنگاب‌ها در کدام مکان و موقعیت قرار داشتند؟ ۲. کارکرد سنگاب‌ها براساس متون مذکور به چه صورت بوده است؟

نمودار ۱: فرایند پژوهش (نگارندگان)

۱-۱. روش تحقیق

نوع تحقیق از نظر هدف نظری است. روش انجام پژوهش از نظر ماهیت توصیفی - تحلیلی است. روش گردآوری اطلاعات به‌صورت اسنادی و کتابخانه‌ای بوده و بنابراین برای جمع‌آوری داده‌ها از شناسه‌برداری متون مذکور در جامعه پژوهش و با روش ورود واژه و اصطلاح مدخل استفاده شده است. جامعه مورد پژوهش، کتاب‌ها و رساله‌های نویسندگان حوزه تاریخ و جغرافیای مربوط به قرون ۱۴ و ۱۵ هجری قمری نمایه‌شده در مجموعه نورالسیر ۲ و جغرافیای جهان اسلام است. بر این اساس تعداد ۱۶ نسخه از کتاب‌های نویسندگان تاریخ و جغرافیا که دارای واژه سنگاب بوده‌اند به روش وضعی انتخاب شدند. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات به‌صورت کیفی بوده است؛ به این صورت که ابتدا اصطلاح

«سنگاب» به صورت مدخل جست‌وجو در متون نویسندگان و شارحان حوزه تاریخ و جغرافیا مد نظر قرار گرفت. جملات و بندهای یافته شده استخراج و کدگذاری شدند، سپس در جداول تحلیلی براساس موقعیت، قرن، مکان قرارگیری و کارکرد تفکیک و تحلیل شدند. کتاب‌ها و یا جملات مشابه به شیوه اشباع نظری از دایره تحلیل کنار گذاشته شدند. منابع مستخرج تاریخی و جغرافیایی مربوط به نویسندگان قرون ۱۴ و ۱۵ در ابتدای تحلیل به صورت نمودار و جدول نشان داده شده است. همان‌طور که گفته شد، این منابع با جست‌وجوی مدخل «سنگاب» و اصطلاحات مرتبط به دست آمده است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

با توجه به جذابیت پژوهش درباره میراث فرهنگی و تاریخی ایران، محققانی به بررسی و مطالعه سنگاب‌ها پرداخته‌اند. بیشتر این پژوهشگران با رویکردی فرمی، نقوش و با نوشته‌های حجاری شده بر روی آن‌ها را مورد بررسی قرار داده و برخی دیگر با روش مطالعه موردی همراه با یک بنای خاص، سنگاب درون آن را هم بررسی کرده‌اند. اما به‌طور کلی بررسی و تحلیل مکان-ویژگی، موقعیت کاربری و کارکرد سنگاب از درون متون تاریخی و جغرافیایی کمتر پژوهش شده است و این مسئله ضمن تأکید بر ضرورت این پژوهش، وجه تفاوت مقاله حاضر را با پژوهش‌های گذشته روشن می‌سازد. محمدی میلاسی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «نقوش سنگاب امامزاده شاه سید علی اصفهان با تأکید بر مفاهیم و ساختار در هنر ایرانی» به توصیف و تحلیل سنگاب موجود در این مکان مقدس پرداخته است. مؤلف ضمن بررسی ارتباط خاستگاه نقوش با پیام‌های مذهبی و ملی، آن‌ها را زیباترین نقوش حک شده روی سنگاب‌ها می‌داند. او می‌نویسد استفاده نمادین از مفاهیمی مانند آب، شیر، و خورشید و درخت مقدس تداوم سنت نقش‌پردازی ایرانی قبل از صفویه را نشان می‌دهد. حجارپور خلج و عقیلی (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «سنگاب، تجلیگاه فرهنگ حسینی در موقوفات سلامت (مطالعه موردی: سنگاب‌های شهر اصفهان)» ضمن تجزیه عناصر سازه‌ای سنگاب به دو قسمت اصلی سنگ و پایه انواع فرعی، آن‌ها را نیز مورد توجه قرار داده‌اند. آن‌ها می‌نویسند سنگاب‌ها بیشتر به صورت دایره و گاهی به صورت مستطیل و چندضلعی هستند. گاهی در لبه سنگاب تورفتگی‌هایی ایجاد می‌شد تا کاسه‌های مخصوص شرب را که معمولاً مزین با نام اهل بیت (ع) و آیات قرآن بود، در آنجا قرار دهند و به آن جام‌گاه می‌گفتند.

در بیشتر مقالات منتشر شده درباره سنگاب موارد مطالعه در مکان‌های ویژه شهر اصفهان مورد بررسی قرار گرفته‌اند که از جمله آن‌ها می‌توان به مقاله افضل طوسی و نسیم (۱۳۹۲) با عنوان «سنگاب‌های اصفهان، هنر قدسی شیعه» اشاره کرد. او می‌نویسد سنگاب‌ها هنری مقدس هستند، زیرا با هدف مقدس یادآوری از شهیدان کربلا و مقام امام حسین (ع) بر پا داشته شده و بیشتر آن‌ها در مساجد و امامزاده‌ها و... در دسترس مردم قرار گرفته‌اند. مکان‌های مقدس چون امامزاده و مسجد نیز که فضاهای مقدس و روحانی هستند، بر قداست سنگاب‌ها افزوده است. شاید بتوان گفت یکی از پژوهش‌های نزدیک به حوزه تاریخ، مقاله‌ای است با عنوان «پژوهشی در تاریخ و قدمت سنگاب تاریخی مسجد جامع عتیق شیراز» که توسط مخلص (۱۳۹۶) نوشته شده است. در این مقاله به موضوع ساخت سنگاب‌ها در طول تاریخ اشاره شده است. نویسنده معتقد است در دوران اسلامی به‌خصوص از قرون پنجم به بعد، صنعت سنگ‌تراشی در ایران در حوزه ساخت محراب‌ها و سنگاب‌ها و حتی سنگ قبور تمرکز یافت که نمونه‌های زیبای این آثار امروزه زینت‌بخش بسیاری از موزه‌هاست. حبیبی (۱۳۹۶) در «پژوهش در کتیبه‌های سنگاب مسجد رحیم‌خان» به صورت موردی فرم و نوشته‌های این سنگاب قدیمی را مورد مطالعه قرار داده است. مؤلف در جملات دیگر مقاله با نگاهی کلی سنگاب‌ها را معرفی می‌کند؛ او می‌نویسد این ظروف سنگی تاریخی-هنری در دوشکل مدور و مستطیل ساخته شده و در مکان‌های خاصی از بنا نصب شده است. سنگاب‌های مکعب‌مستطیل در کنار یا گوشه‌ای از بنا و سنگاب‌های گرد و مدور در ورودی بناها، هشتی، جلوی ایوان‌ها یا در کنار حوض تعبیه شده است. تزئینات آن‌ها اغلب کتیبه، نقوش گیاهی و حیوانی است که بر بدنه آن‌ها حجاری شده است.

۲. مبانی نظری

معمولاً سنگاب را ظرفی می‌دانند از جنس سنگ یا فلز که در مکان‌های مختلف کاربردهای متفاوت داشته است. برای آشنایی بهتر با این میراث به‌جامانده، تعاریف مربوط به آن از منابع مختلف نقل می‌شود. ظرف بسیار بزرگ که تواند چند خروار آب گیرد. از یک پاره‌سنگ تراشیده که در مسجدها برای آشامیدن یا وضو دارند. دوستکامی بزرگ که از یک پاره‌سنگ تراشیده و در مساجد و تکایا نهند برای آب خوردن و وضو ساختن. ظرف بزرگ از سنگ تراشیده که یک گُر و یا بیشتر آب گیرد و در مساجد و امامزاده‌ها نهند (دهخدا، ۱۳۸۵). در فرهنگ معین تعریف زیر برای

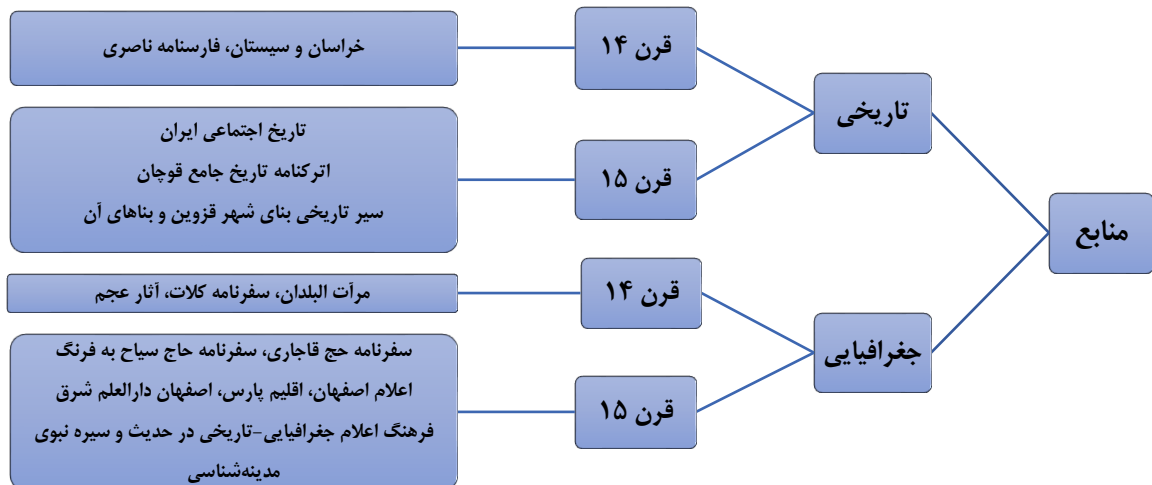
سنگاب آمده است: ظرف بزرگ آب از جنس سنگ که در مساجد و جاهایی مانند آن قرار می‌داده‌اند (معین، ۱۳۸۶). در تعریف سنگاب‌های طبیعی می‌توان نوشت که سنگاب‌ها حوضچه‌های طبیعی هستند که بر اثر عوامل زمین‌شناسی و آب‌وهوایی به وجود آمده و در مناطق صخره‌ای و کوهستانی وجود داشته و منبع مناسبی برای تأمین آب شرب حیات‌وحش به شمار می‌آیند (رسول‌آبادی و دیگران، ۱۳۹۹: ۱).

در دانشنامه جهان اسلام با تفصیل بیشتری به این واژه و کاربرد آن پرداخته شده است. در این مجموعه به نقل از دادمهر، هنرفر و یونسی نوشته شده است: «سنگاب‌ها بیشتر از سنگ‌های معدنی همچون یشم پارسی، مرمر، سماق خاکستری و سنگ‌های آهکی ساخته می‌شدند. از اواسط دوره اسلامی تا دوره معاصر، به ظروف مشابه فلزی با همان کاربرد نیز سنگاب گفته‌اند (دادمهر، ۱۱۲؛ هنرفر (۱۳۴۵): ۱۷؛ یونسی، ص ۱۰). در این دانشنامه از قول چند نویسنده دیگر مکان قرارگیری و نصب سنگاب‌ها را در محل‌های شلوغ به‌ویژه مساجد، امامزاده‌ها و زیارتگاه‌ها، تکایا، بازارها، کاروان‌سراها، حمام‌ها و گذرهای عمومی می‌دانند. آن‌ها نوشته‌اند سنگاب‌ها گاه در بناهای شخصی نیز مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند؛ مانند سنگاب تکیه واله در قبرستان تخت فولاد اصفهان. سنگاب‌ها معمولاً در هشتی ورودی (فقیه میرزایی و همکاران، ج ۱: ۱۵۱؛ سلطان‌زاده، ۱۰۳؛ قرچانلو، ۸۱)، شبستان، حیاط، ایوان و رواق قرار می‌گرفتند. در بازارها معمولاً سنگاب در راسته‌ها یا چهارسوها و در حمام‌ها در سربینه قرار می‌گرفت و گاه مانند سنگاب امامزاده اسماعیل قزوین نزدیک حوض واقع می‌شد (گنجنامه، دفتر ۷، بخش ۱: ۸۲؛ خلیج، ۸۰)».

در منابع دیگر نیز اصطلاح سنگاب و کارایی آن تا حدودی بررسی شده است. سنگاب ظرفی بود که معمولاً از جنس سنگ خارا تراشیده شده و شکلی جام‌گونه داشت. سنگاب‌ها بسان سقاخانه‌ها به دلیل بهره‌وری عابران و پیران از آب خنک در کنار یا روبه‌روی آب‌انبار یا دیگر مکان‌های پررفت‌وآمد نهاده و بنا بر نیت واقف هر روز توسط سقایان پر می‌شد (مسرت، ۱۳۸۴: ۱۱۱). سنگاب اسم مرکب و در برخی فرهنگ‌ها به معنای ظرف یا دوست‌کامی بزرگی است که از سنگ یکپارچه تراشیده شده و با ظرفیت مقدار فراوانی آب برای وضو یا آشامیدن در مکان‌های عمومی چون مساجد و تکایا و امامزاده‌ها که دسترسی به آب شرب نبوده قرار می‌گرفته است (کفیلی، ۱۳۸۱: ۵۴). مطالعه پژوهش‌های گذشته نشان می‌دهد که سنگاب‌ها از نظر جغرافیایی بیشتر در مناطق کویری و برای کاربری‌های مختلف مانند آب‌خوری، وضو گرفتن، منبع ذخیره آب و... به کار می‌رفته است. بنابراین بیشتر سنگاب‌ها در کنار اماکن مقدس مانند امامزاده‌ها، مساجد، قبرستان‌ها، تکایا و حسینیه‌ها به کار گرفته می‌شود و برخی از آن‌ها جلوی سوق‌ها، آب‌انبارها و بازارها استفاده می‌شدند.

۱-۲. تحلیل موقعیت و کارکرد سنگاب‌ها براساس متون تاریخی و جغرافیایی مورد نظر در جامعه پژوهش

پیش از شروع تحلیل، ابتدا متون مورد بررسی در این مقاله به‌عنوان نمونه‌های مطالعاتی در نمودار ۲ نمایش داده می‌شود. براساس نمودار مذکور ابتدا متون به دو دسته تاریخی و جغرافیایی و سپس براساس دو قرن ۱۴ و ۱۵ طبقه‌بندی شده‌اند.

با توجه به کتب معرفی شده در نمودار ۲، پنج منبع متعلق به منابع تاریخی قرون ۱۴ و ۱۵ ق و ده منبع متعلق به منابع جغرافیایی نوشته شده فارسی در این سده‌هاست. توضیحات مبسوط‌تر به‌علاوه جملات یا بندهای مستخرج از این متون براساس مدخل واژه «سنگاب» در جدول ۱ نمایش داده شده است. در جدول مذکور توضیحات یا واژگان در زیرمجموعه چهار تیتتر منبع اصلی، مؤلف اصلی، منبع روایت و مؤلف راوی نوشته شده است.

جدول ۱: متون استخراج‌شده از منابع مکتوب تاریخی-جغرافیایی (نگارندگان)

منبع اصلی	مؤلف اصلی	منبع روایت	مؤلف راوی
سفرنامه‌های حج قاجاری، ج ۵	جعفریان، رسول	-	میرزا حسن موسوی اصفهانی
از وضع بنای حمام و خدام ماه جبین گل اندام و سنگاب‌های مرمر و سنگدل‌های خوش‌منظر و خلوت‌های خالی از اغیار، و دهن شیرهای آب سرد و گرم بی‌غش و غبار، گل‌های...، ص ۳۷۷			
سفرنامه‌های حج قاجاری، ج ۹	جعفریان، رسول	تحفة البیت	میرزا حسن موسوی اصفهانی
مرمر بسیار خوش‌ترکیبی گذاشته بود، و در توی هر سنگابی به شکم دیوار، دو شیر برابر هم نصب بود... رفتیم در خلوت آخری، هرکدام پای سنگابی نشستیم و شیرها را گشوده آب بر سر خود ریختیم. زیاد هوا گرم بود که طاقت نیاوردیم بند شویم. آمدیم بیرون... در آن خلوت اولی که گرمی‌اش کمتر بود، نوره کشیدیم و شیر آب گرم را گشوده ریختیم در سنگاب. زیاد داغ بود. شیر آب سرد را گشودیم و بعد از آن خود را شستیم. ص ۴۶۹			
مرمر بسیار خوش‌ترکیبی گذاشته بود، و در توی هر سنگابی به شکم دیوار، دو شیر برابر هم نصب بود... در آن خلوت اولی که گرمی‌اش کمتر بود، نوره کشیدیم و شیر آب گرم را گشوده ریختیم در سنگاب. زیاد داغ بود. شیر آب سرد... گرمخانه گذاشتند. این گرمخانه چهار خلوت داشت و تمام سنگ‌های گرمخانه و خلوت‌ها از مرمر بود، مثل بلور از پاکیزگی می‌درخشید، و در چند [۱۵۲] جای هر خلوتی سنگاب. ص ۳۷۰			
سفرنامه‌های حج قاجاری ج ۹	جعفریان، رسول	-	میرزا حسن موسوی اصفهانی
در این راه یعنی از دستگرد به عباس‌آباد، جایی رسیدیم به آب بارش که در سنگابی در پای کوه جمع شده بود، و بسیار زلال و گوارا بود. ص ۴۰۸			
رفتیم در خلوت آخری، هرکدام پای سنگابی نشستیم و شیرها را گشوده آب بر سر خود ریختیم. زیاد هوا گرم بود که طاقت نیاوردیم بند شویم. آمدیم بیرون. ص ۴۷۰			
شکوه غریبی پیدا می‌کند، و در دم گنبد در داخل، در راست و چپ، سنگاب گردی از مرمر گذاشته بودند که شیر داشت، و در وسط صحن مسجد، سقاخانه بسیار بزرگی بود که...، ص ۴۷۴			
جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی، ج ۲	قرچانلو، حسین	-	ژیرول دو پرانژه
سنگاب وسط قصر بر پشت شیرهای سنگی است که حلقه‌وار در زیر سنگاب قرار دارند. درحقیقت هیالکی موهوم است و به هیچ حیوانی شباهت ندارند... مناسبت موقع و حاجت معماری با نظمی شکفت، به قطار (یا به ردیف)، در مقابل چشم جلوه‌گرند و از فواصل آن‌ها از هر طرف که شخص نگاه کند، آب زلالی که از فواره وسط سنگاب...، ص ۵۰۰			
تاریخ اجتماعی ایران، ج ۳، ص ۴۲۰	راوندی، مرتضی	سفرنامه حاجی پیرزاد	سفرنامه حاجی پیرزاده
یک طرف دکان سه سنگاب از مرمر ساخته‌اند و بالای سنگاب‌ها هرکدام یک شیر می‌مقضض به دیوار نصب نموده‌اند، و هرکدام شیرها جداجا آب گرم و ملول (ملایم) دارد... بعد از اینکه دلاک سر را مقراض کرد و صورت را تراشید و صابون‌ها و عطرها به صورت مالید، آن شخص را، دلاک می‌آورد پیش سنگاب و باز از آب ملول سر و صورت را می‌شوید. ص ۴۲۰			
تاریخ اجتماعی ایران، ج ۲	راوندی، مرتضی	-	-
همچنین از دوره شاه صفی، کتیبه یک سنگاب قدیمی در دست است که قسمتی از آن در اثر شکستگی لایق‌ر است. اینک بیتی از قسمت فارسی آن نقل می‌کنیم... چنان‌که در مجاورت سردر مقبره مجلسی، سقاخانه‌ای واقع است که بر سنگاب آن به خط نستعلیق کتیبه زیر حجاری شده است: اقر به الی الله، وقف نمود این برنج را آقا. ص ۸۵۴			
فرهنگ اعلام، جغرافیایی-تاریخی در حدیث و سیره نبوی	شرباب، محمد محمدحسن	-	-
بعید است که علی‌علیه‌السلام از این سنگاب با سپرش آب آورده باشد، بلکه در ابتدای وادی سنگاب‌های کوچکی بوده که احتمالاً از یکی از آن‌ها آب آورده شده است... بعضی گفته‌اند: مه‌راس حوض مانند بزرگی است در وسط وادی و سنگابی بوده در کوه احد به طول حدود چهارده گز در عرض هفت گز که با صحنه کارزار فاصله زیادی داشته است. ص ۴۰۱			
اعلام اصفهان، ج ۳	مهدوی، مصلح‌الدین	گنجینه آثار تاریخی اصفهان / احوال و آثار	-
خوش‌نویسان / آثار تاریخی شهرستان کاشان و نطنز / دایرة‌المعارف تشیع			
از آثار او: حجاری سنگاب مدرسه چهارباغ است که رقم آن چنین است: ... همچنین حجاری سنگاب بقعه امامزاده سلطانعلی بن امام محمدباقر علیه‌السلام در مشهد ارده‌ال کاشان که در سال ۱۱۳۳ ق کار حجاری آن پایان پذیرفته است. ص ۶۰۸			
اعلام اصفهان، ج ۲	مهدوی، مصلح‌الدین	گنجینه آثار تاریخی اصفهان	ص ۶۵۰ و ۶۷۹
سنگاب‌های مدرسه میرزا حسین اصفهان به سال ۱۲۷۵ ق و مسجد محله نو در سال ۱۲۷۶ ق به دست این هنرمند توانا حجاری شده است. ص ۶۷۸			
اعلام اصفهان، ج ۲	مهدوی، مصلح‌الدین	-	-
وی کتیبه سنگاب مسجد خان در اصفهان را به خط نستعلیق کتابت کرده است. ص ۱۴۹			
سیر تاریخی بنای شهر قزوین و بناهای آن	دبیرسیاقی، محمد	مینودر (ج ۱، ص ۲۸۶ و ۲۸۷)	-
در سرینه چهار سنگ آب از مرمر به‌شکل شیر حجاری شده است و پشت دو تا از شیرها سنگاب‌های مستدیر و در پشت دو تای دیگر سنگاب‌های کشکولی است. ص ۵۵۸			
سیر تاریخی بنای شهر قزوین و بناهای آن	دبیرسیاقی، محمد	از مینودر (ج ۱، ص ۵۵۴ و ۵۵۵) و کتابچه سرشماری قزوین (ص ۱۵۴)	-

دوفصلنامه علمی هنرهای صناعی ایران
سال هشتم، شماره ۱، پیاپی ۱۴
بهار و تابستان ۱۴۰۴

منبع اصلی	مؤلف اصلی	منبع روایت	مؤلف راوی
و نیز یک سنگاب لوزی‌شکل در آنجا هست که در گوشه‌های افتاده است. ص ۶۰۰			
اقلیم پارس	مصطفوی، محمدتقی	-	-
قطعاتی از تخت جمشید و سنگاب قبیمی که از مسجدجامع شیراز انتقال داده‌اند و نقوش برجسته کاخ آیینه یا کاخ خورشید از ابنیه حسینعلی میرزا فرزند فتحعلی شاه را. ص ۵۹			
اترک‌نامه تاریخ جامع قوچان	شاکری، رمضانعلی	-	-
در روستای اینچی خان در سی‌وشش کیلومتری قوچان بقعه‌ای به نام شاهزاده بی‌بی شهربانو و چند تپه به نام‌های سنگاب. ص ۴۴۵			
اصفهان دارالعلم شرق	مه‌دوی، مصحح‌الدین	تاریخ اصفهان و ری	جابر انصاری
محمود غزنوی از سومنات آورده بود می‌نویسد: بعد از قریب این سنگ را دونیمه کردند و نیمی را در مدرسه میرزا شاه حسین وزیر طهماسب (که به دست شاه قلی کشته شد) سنگاب. ص ۲۵۴			
اصفهان دارالعلم شرق	مه‌دوی، مصحح‌الدین	تاریخ فرهنگ اصفهان	-
موجود است و همچنین عبارت مرحوم انصاری را درباره سنگاب آن که قسمتی از بت سومنات است، مطالبی نقل کردیم، اکنون می‌گوییم: از فحواوی کلام انصاری وجود مدرسه، ص ۲۶۷			
اصفهان دارالعلم شرق	مه‌دوی، مصحح‌الدین	گنجینه آثار تاریخی اصفهان	-
[تاریخ فرهنگ اصفهان] کتیبه سردر آن فرو ریخته ولی اسکلت بنا همچنان سالم مانده است، تنها نامی که دلیل بر مدرسه باقریه است. کتیبه دور سنگاب کوچکی است که در...، ص ۸۲			
اصفهان دارالعلم شرق	مه‌دوی، مصحح‌الدین	گنجینه آثار تاریخی اصفهان	-
سندی که از تعمیرات صفوی باقی مانده، سنگابی است از سال ۱۰۸۱ هجری قمری یعنی در زمان شاه سلیمان صفوی. ص ۹۲			
اصفهان دارالعلم شرق	مه‌دوی، مصحح‌الدین	آثار ملی اصفهان	تاریخچه ابنیه تاریخی اصفهان
بوده، یعنی حاجی قرچقایی بیک این مدرسه را پایه‌گذاری و شخصی به نام حاجی نصرت - که خواجۀ قرچقایی بیک بوده - سنگابی در سال ۱۰۷۵ ق، ص ۲۱۴			
اصفهان دارالعلم شرق	مه‌دوی، مصحح‌الدین	الاصفهان	مرحوم جناب
- قرچقایی بیک بوده، به سنگابی در سال ۱۰۷۵ بر آن وقف می‌کند که در آن کتیبه اشاری که به تأسیس مدرسه اشارت دارند، نقش بسته است. ص ۱۱۶			
اصفهان دارالعلم شرق	مه‌دوی، مصحح‌الدین	گنجینه آثار تاریخی اصفهان	-
کتیبه سنگاب آن به خط نستعلیق برجسته است به شرح زیر: صفی قلی که بود بنده شهنشہ دین چو خضر آمده سیراب چشمه رحمت زمانه گفت به تاریخ سنگ خیرانش بنوش، ص ۹۲			
خراسان و سیستان	ییت، چارلز ادوارد	نزهة القلوب	حمدالله مستوفی
همچنین اضافه می‌کند که در مسجدجامع آن سنگابی بوده که دور آن به ۱۲ ذرع می‌رسیده است. ص ۳۵۶			
مدینه‌شناسی، ج ۲	نجفی، محمدباقر	احمد [مسند]، ج ۱، ص ۲۸۷	ابن عباس
بر این اسناد تردید نباید داشته باشیم که: مهراس سنگابی بوده که موضع آن از همان سده اول اسلام مورد توجه محدثان، سیرنویسان و مورخان بوده است. ص ۲۴۱			
مدینه‌شناسی، ج ۲	نجفی، محمدباقر	-	-
مهراس در لغت به معنای سنگاب است: سنگی که میان آن نقر شده، و آب در آن گودی قرار گیرد. چنین وصفی دقیقاً همان معنی آنگیر را در پارسی می‌دهد. ص ۲۴۱			
فارسنامه ناصری، ج ۲	فسایی، حسن بن حسن	آثار العجم	-
گفته‌اند نام شریفش سید ابو اسحق است، آب این مکان از کوه ایوان‌مانندی چکیده در سنگاب‌ها جمع شود، نسب و حال آن جناب به دست نیامد. ص ۱۲۰۴			
فارسنامه ناصری، ج ۱، ص ۲	فسایی، حسن بن حسن	ساختمان و شرح آثار مسجدجامع عتیق	-
یکی از سنگاب‌های مسجدجامع عتیق در موزه پاریس (ساختمان و شرح آثار مسجدجامع عتیق)، ص ۱۲۰۵			
آثار عجم، ج ۲	فرست شیرازی، محمد نصیر بن جعفر	-	-
در اینجا، مغاره‌هاست که آب از سقف آن‌ها تقطیر کند، در سنگاب‌هایی که از سنگ تراشیده و خمره‌های گراشی بسیار بزرگ به قطار در آنجا نهاده‌اند، جمع می‌شود. ص ۵۵۱			
دامنه کوه تا مزار آن، ربع فریبخ است؛ در دژه وسیعی واقع شده؛ مرفدی دارد و در چند جای آن کوه، آب، تقطیر می‌نماید، در برکه‌ها که از کوه تراشیده‌اند و در سنگاب‌ها، ص ۸۱۳			
سنگاب‌ها، که در آنجاست، در کوه عمدآ تراشیده‌اند. ص ۵۵۱			
سفرنامه حاج سیاح به فرنگ	علی دهباشی	-	شجاع‌السلطنه
و به دیوار سنگابی است از مرمر و بر، ص ۱۳۹			
مرآة البلدان، ج ۱	اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی	نزهة القلوب	-
این کاسه‌های بزرگ را که در اغلب مساجد می‌توان یافت، در قدیم «مهراس» می‌نامیدند و امروزه «سنگاب» می‌گویند.			
این کاسه‌های بزرگ را که در اغلب مساجد می‌توان یافت در قدیم «مهراس» می‌نامیدند و امروزه «سنگاب» می‌گویند. کلمه مهراس می‌رساند که وجود چنین کاسه‌های عظیمی، برای شست‌وشو در روزگار مهرپرستان بوده، شاید سخن حافظ ناظر به چنین مطلبی بوده آنجا که می‌گوید:			
شست‌وشویی کن و آن‌گه به خرابات خرام		تا نگرند ز تو این دیر خراب آلوده ص ۲۶	
سفرنامه کلات	مجدالاسلام کرمانی، احمد	-	-
این دستور به مسابقه‌ای همانند است که نادر برای حمل سنگاب بزرگ حوض اسمعیل طلائی از هرات به مشهد در مدت حداکثر دوازده روز طرح کرده و بالاخره نهمروزه حمل آن، ص ۲۱۸			

جناح ایرا
پهروها

تحلیل وضعیت مکانی و
کارکرد سنگاب پراساس آثار
برخی از نویسندگان تاریخ و
جغرافیای... جواد آقاچانی
کشتلی و همکاران، ۱۰۴۸۹

همان‌طور که ملاحظه می‌شود در جدول ۱، جملات، عبارات یا بندهایی که در آن‌ها از واژه سنگاب استفاده شده، به تفکیک قرن و موضوع جغرافی و تاریخ بیان شده است. در برخی از جملات و روایات از واژه «مهراس» استفاده شده که معادل همان واژه سنگاب است:

این کاسه‌های بزرگ را که در اغلب مساجد می‌توان یافت در قدیم «مهراس» می‌نامیدند و امروزه «سنگاب» می‌گویند.

کلمه مهراس می‌رساند که وجود چنین کاسه‌های عظیمی، برای شست‌وشو در روزگار مهرپرستان بوده. شاید سخن حافظ ناظر به چنین مطلبی بوده آنجا که می‌گوید:

شست‌وشویی کن و آن‌گه به خرابات خرام
و برخی نویسندگان نیز آن را «آبگیر» معنا کرده‌اند.

در این راه یعنی از دستگرد به عباس‌آباد، جایی رسیدیم به آب بارش که در سنگابی در پای کوه جمع شده بود، و بسیار
زلال و گوارا بود (جعفریان، ۱۳۸۹: ۴۰۸).

با توجه به آنچه مشاهده می‌شود، منابعی که مدخل‌ها مانند واژه سنگاب از آن برداشت شده‌اند به‌همراه نویسنده اصلی و منابع روایی و مؤلف
راوی به‌عنوان ستون‌های جدول مورد استفاده قرار گرفته‌اند. منظور از منبع روایی و مؤلف راوی، منبع و مؤلفی است که مطلب را مطرح کرده و
نویسنده اصلی آن را در کتاب خود مجدداً نوشته است. عین مطلب روایت‌شده به‌صورت جمله یا بند در زیر ستون‌های جدول نوشته شده است تا
مخاطب بتواند روایت اصلی را مشاهده کند. براساس این متون برخی سنگاب‌ها ساده و برخی دیگر دارای نقوش سنتی و یا حجاری با خطوطی
مانند نستعلیق هستند. حتی در این جدول دیده می‌شود که نویسندگان شکل و فرم سنگاب‌ها را نه فقط مدور و به‌شکل ظرف کاسه‌مانند، بلکه در
اشکالی مانند لوزی یا نامنظم نیز بیان کرده‌اند.

و نیز یک سنگاب لوزی‌شکل در آنجا هست که در گوشه‌ای افتاده است (دبیرسیاقی، ۱۳۸۱: ۶۰۰).

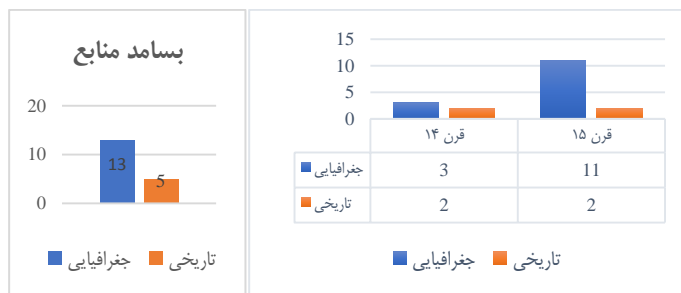
براساس این جدول می‌توان تحلیل‌ها را نیز براساس دسته‌بندی میزان منابع، پراکنش جغرافیایی، موقعیت قرارگیری یا مکانی سنگاب،
طبیعی یا دست‌ساز بودن سنگاب و درنهایت کارکرد آن انجام داد.

۲-۲. تحلیل براساس میزان منابع تاریخی - جغرافیایی سنگاب

براساس جست‌وجوی اصطلاح سنگاب در منابع تاریخی و جغرافیایی مطالبی به دست آمد. این مطالب گاه در قالب جملات کوتاه و گاه در قالب
توضیحات کامل‌تر بیان شده است.

و به دیوار سنگابی است از مرمر و بر... (دهباشی، ۱۳۹۹: ۱۳۹).

با استفاده از جست‌وجو در منابع مختلف نمایه‌شده در نرم‌افزار نورالسیره و جغرافیای جهان اسلام تعدادی کتاب از دوره‌های مختلف به
دست آمد که برخی از آن‌ها جغرافیایی و برخی دیگر تاریخی بودند. منابع به‌دست‌آمده مربوط به دوره‌های مختلف بود، بیشتر منابع مرتبط با
سنگاب متعلق به قرون ۱۴ و ۱۵ و فقط هشت مورد از منابع مربوط به قرون سوم، چهارم، دهم و سیزدهم هجری قمری بود. به‌علت تکرار
کارکردها یا کاربردها، وضعیت و موقعیت جغرافیایی تعدادی از منابع حذف شدند و درنهایت به همان متون تاریخی و جغرافیایی قرون ۱۴ و ۱۵
هجری بسنده شد. در نمودار ۳ تفکیک تعداد و بسامد منابع براساس موضوع کتاب‌ها و قرون نشر آن‌ها مشخص شده است.

نمودار ۳: تفکیک متون براساس میزان منابع تاریخی و جغرافیایی مرتبط با کلمه سنگاب (نگارندگان)

۲-۳. تحلیل براساس پراکنش جغرافیایی سنگاب

همان‌طور که اشاره شد، سنگاب‌ها بیشتر در مناطق کویری و به‌علت کمبود وضعیت آب و برای مصارف گوناگون مورد استفاده قرار می‌گرفتند.
البته گاهی اماکن مقدس و مذهبی مناطق غیرکویری نیز جایگاه سنگاب‌ها بوده است.

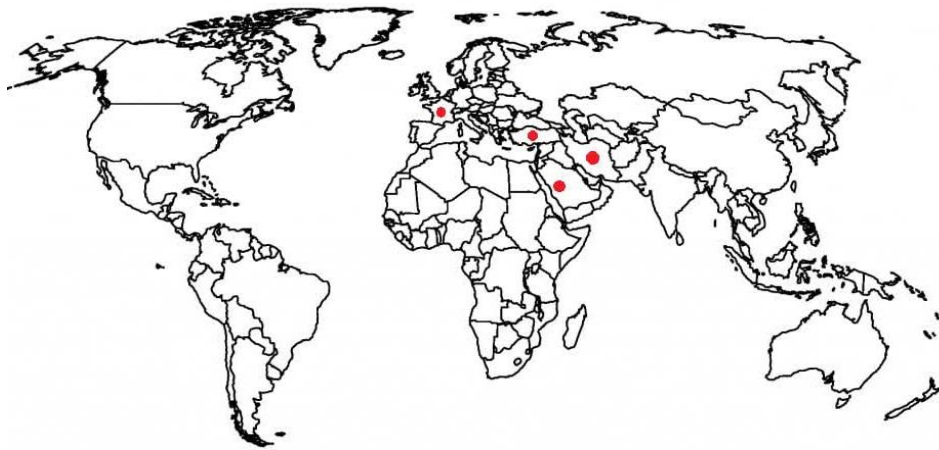
این دستور به مسابقه‌ای همانند است که نادر برای حمل سنگاب بزرگ حوض اسمعیل طلایی از هرات به مشهد در مدت
حداکثر دوازده روز طرح کرده ... (مجدالاسلام، ۱۳۴۷: ۲۱۸).

قطعاتی از تخت جمشید و سنگاب قدیمی که از مسجدجامع شیراز انتقال داده‌اند و نقوش برجسته کاخ آینه یا کاخ خورشید از ابنیه حسینعلی میرزا فرزند فتحعلی شاه را (مصطفوی، ۱۳۷۵: ۵۹).

پراکنش جغرافیایی به این مسئله می‌پردازد که سنگاب‌ها در کدام منطقه مورد استفاده بوده‌اند. البته که این نقشه و نمایش پراکنش سنگاب‌ها صرفاً براساس متون مورد مطالعه در جامعه پژوهش تنظیم شده و منابع دیگر ممکن است مناطق یا شهرهای دیگری را معرفی کند. براساس متون و منابع جامعه پژوهش شهرها و مناطقی که سنگاب در آن‌ها پیدا شده است، بر روی نقشه پراکنش جغرافیایی مشخص شده‌اند. او را در یک حوضچه سنگی می‌گذاشتند که در مصر و شام آن را جرن گویند که به معنی سنگاب است و سر آن را می‌بستند آن‌گاه هرم را به هر ارتفاعی که مایل بودند می‌ساختند و سنگاب (معودی، ۱۳۷۴: ۳۴۰).

حاصل نکته‌سنجی و داوری‌ام این بود که هرگز این کلیسا را در قسمت وسط سرپوشیده نکرده‌اند و این نکته از طرز بالا بردن بنا برمی‌آید، به‌خصوص از مشاهده سنگاب (باربارو، ۱۳۸۱: ۳۸۴).

نقشه ۱ پراکنش جغرافیایی وجود سنگاب‌ها در مناطق مختلف را مشخص می‌سازد.

نقشه ۱: موقعیت مکانی سنگاب در کشورهای مختلف (نگارندگان)

قابل ذکر است نبود نام شهر یا منطقه‌ای خاص در این متون دلیل بر عدم استفاده سنگاب‌ها نبوده است. به‌طور مثال در شهرهایی مانند یزد و میند و اردکان نیز سنگاب‌ها برای مصرف عامه مردم در اماکن مذهبی و غیرمذهبی وجود داشته است.

در نقشه ۱ وضعیت وجود سنگاب‌ها در کشورهای مختلف و در نقشه ۲ وضعیت وجود سنگاب‌ها در شهرهای ایران نشان داده شده است. همان‌طور که اشاره شد، این نقشه‌ها صرفاً براساس متون و منابع مورد بررسی در جامعه پژوهش ترسیم شده و نبود نام یک کشور یا شهر دلیل عدم استفاده مردم آن‌ها از سنگاب نبوده است.

۲-۴. تحلیل براساس ساختار طبیعی و دست‌ساز سنگاب

براساس تحلیل متون و منابع به‌دست‌آمده، برخی از سنگاب‌ها به‌صورت طبیعی و برخی به‌صورت دست‌ساز ساخته و تولید شده‌اند. سنگاب‌های دست‌ساز توسط انسان و بنا بر کاربری خاص ساخته شده‌اند.

در سرینه چهار سنگ آب از مرمر به‌شکل شیر حجاری شده است و پشت دو تا از شیرها سنگاب‌های مستدیر و در پشت دو تای دیگر سنگاب‌های کشکولی است (دبیرسیاقی، ۱۳۸۱: ۵۸۸).

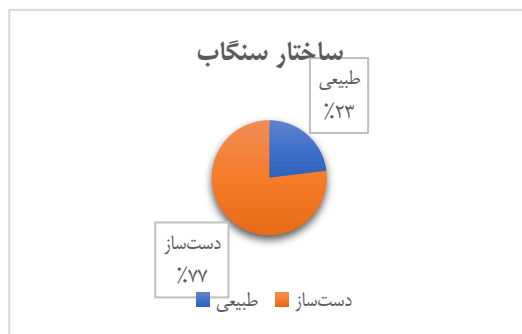

نقشه ۲: موقعیت مکانی سنگاب در شهرهای ایران (نگارندگان)

یک طرف دکان سه سنگاب از مرمر ساخته‌اند و بالای سنگاب‌ها هرکدام یک شیری مفضض به دیوار نصب نموده‌اند، و هرکدام شیرها جداگانه آب گرم و ملول (ملایم) دارد.... بعد از اینکه دلاک سر را مقراض کرد و صورت را تراشید و صابون‌ها و عطرها به صورت مالید، آن شخص را، دلاک می‌آورد پیش سنگاب و باز از آب ملول سر و صورت را می‌شوید (راوندی، ۱۳۵۴، ج ۳: ۴۲۰).

سنگاب‌های طبیعی توسط عواملی مانند سیل، فرسایش سنگ‌ها و صخره‌ها به وجود آمده و انسان‌ها از آن‌ها در راستای هدف خاص استفاده کرده‌اند. درست است که هدف این پژوهش بیشتر بر بررسی سنگاب‌های دست‌ساز دلالت دارد و در واقع آن تولیداتی که در راستای کارکرد آب‌خوری‌ها و غسل تعمید و ... است، اما نمی‌توان از سنگاب‌های طبیعی نیز چشم‌پوشی کرد. گاهی همین سنگاب‌های طبیعی برای ذخیره آب یا آب‌خوری‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفتند.

بعید است که علی علیه‌السلام از این سنگاب با سپرش آب آورده باشد، بلکه در ابتدای وادی سنگاب‌های کوچکی بوده که احتمالاً از یکی از آن‌ها آب آورده شده است.... بعضی گفته‌اند: مه‌راس حوض مانند بزرگی است در وسط وادی و سنگابی بوده در کوه احد به طول حدود چهارده گز در عرض هفت گز که با صحنه کارزار فاصله زیادی داشته است (شراب، ۱۳۸۳: ۴۰۱).

نمودار ۴ میزان درصد طبیعی بودن یا دست‌ساز بودن سنگاب‌ها را براساس متون تاریخی و جغرافیایی نشان می‌دهد.

۲-۵. تحلیل براساس موقعیت قرارگیری سنگاب در مکان‌های ویژه

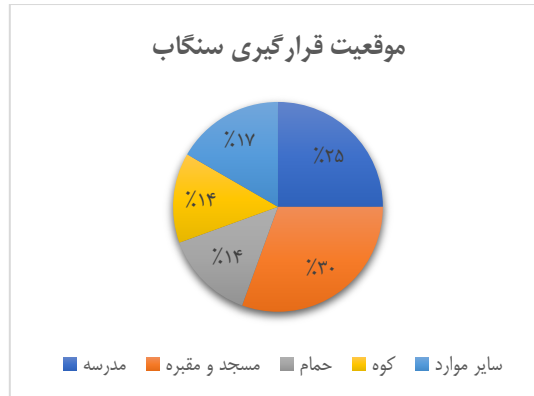
براساس بررسی متون تاریخی و جغرافیایی مورد مطالعه در این مقاله، موقعیت مکانی که سنگاب‌ها در آن قرار داشتند، به این مسئله می‌پردازد که سنگاب‌ها در چه نوع مکان‌هایی استفاده می‌شده‌اند. به‌طور معمول، سنگاب‌های دست‌ساز برای مقاصد خاص در مکان‌های مختلفی حضور و نمود داشته‌اند که گاه آن مکان مانند مساجد، مدارس، مقبره‌ها، معابد، بقاع متبرکه یا سقاخانه مکانی مذهبی بوده‌اند یا کاملاً از این مقوله دور و فقط به جهت کارکرد، در مکانی غیرمذهبی متناسب با نیاز روزمره قرار داشته‌اند؛ مانند کاخ‌ها، مسیر تجاری، قلعه، پای کوه، حمام و گرمابه، دکان دلاکی، قصر، مدرسه و موزه.

همچنین از دوره شاه صفی، کتیبه یک سنگاب قدیمی در دست است که قسمتی از آن در اثر شکستگی لایق‌ر است. اینک بیتی از قسمت فارسی آن نقل می‌کنیم... چنان‌که در مجاورت سردر مقبره مجلسی، سقاخانه‌ای واقع است که بر سنگاب آن به خط نستعلیق کتیبه زیر حجاری شده است:
 قربة الی الله، وقف نمود این برنج را آقا (راوندی، ۱۳۵۴، ج ۳: ۱۸۵۴).

نمودار ۵ میزان درصد موقعیت مکانی سنگاب‌ها را براساس متون قرن ۱۴ و ۱۵ نشان می‌دهد. براساس تحلیل نمودار ۵ مشخص می‌شود که موقعیت مکانی سنگاب‌ها به ترتیب میزان تعلق به مسجد، مقبره و مدرسه می‌باشد که بیش از نیمی از موارد را به خود اختصاص دادند و سپس کوه و حمام و سایر موارد بوده است. به‌طور کلی محل قرار گرفتن سنگاب را می‌توان به‌صورت زیر و خلاصه نوشت.

کاخ شاه، رواق کلیسا، محل عبور بازرگانان و راه تجاری (نقش رجب و نقش رستم)، مساجد، حرم مطهر، بقاع متبرکه، قلاع نظامی و سیاسی، حمام‌ها، سقاخانه‌ها، قصر، هتل، مدارس و موزه‌ها از اماکنی هستند که به‌عنوان محل قرار گرفتن یا نصب سنگاب‌ها بوده است. سنگاب‌های مدرسه میرزا حسین اصفهان به سال ۱۲۷۵ق و مسجد محله نو در سال ۱۲۷۶ق به دست این هنرمند توانا حجاری شده است (مهملوی، ۱۳۸۶: ۶۷۸).

از آثار او: حجاری سنگاب مدرسه چهارباغ است که رقم آن چنین است...: همچنین حجاری سنگاب بقعه امامزاده سلطانی بن امام محمدباقر علیه‌السلام در مشهد اردهال کاشان که در سال ۱۱۳۳ق کار حجاری آن پایان پذیرفته است (همان: ۶۰۸).

نمودار ۵: موقعیت قرارگیری سنگاب‌ها براساس منابع تاریخی و جغرافیایی (نگارندگان)

۲-۵. تحلیل براساس کارکرد سنگاب

کارکردهایی که مؤلفان متون معرفی شده در جامعه پژوهش برای سنگاب‌ها ذکر کرده‌اند، مواردی مانند آب آشامیدنی، محل تأمین آب برای وضو یا غسل تعمید، تأمین آب مورد نیاز برای استحمام، تأمین آب برای طهارت و پاکی بوده است. البته قابل ذکر است که این کارکردها بیشتر برای سنگاب‌های دست‌ساز دیده شده و معمولاً از سنگاب‌های طبیعی بیشتر به‌عنوان محلی برای شست‌وشو، اجرای مراسم آیینی که به آب نیاز داشته یا محل ذخیره آب استفاده می‌شده است.

موقعیت قرارگیری سنگاب‌ها و کارکرد آن‌ها رابطه مستقیم و تنگاتنگی باهم داشته‌اند، به‌نحوی که گاه براساس نوع کارکرد در محلی سنگاب ساخته یا نصب می‌شده، یا برعکس به‌دلیل وجود سنگاب (دست‌ساز یا طبیعی) در محلی خاص، آن مکان یا آن سنگاب کارکردی خاص می‌یافته و براساس همین تفاوت‌ها، کارکرد آن‌ها نیز تغییر می‌کند. برای نمونه:

مرحوم جابر انصاری در «تاریخ اصفهان و ری» شرحی مفصل از سنگ بتی که سلطان محمود غزنوی از سومنات آورده بود می‌نویسد: بعد از قرن این سنگ را دو نیمه کردند و نیمی را در مدرسه میرزا شاه حسین وزیر طهماسب (که به دست شاه قبلی کشته شد) سنگاب ساختند (همان: ۲۵۴).

در جای دیگر اشاره شده:

شیخ ابواسحاق معروف به «سبزپوشان» (۱۱۶)؛ در سمت جنوب شیراز، در کوهی به مسافت ۳ فرسخ دور از شهر؛ و از دامنه کوه تا مزار آن، ربع فرسخ است؛ در دره وسیعی واقع شده؛ مرقدی دارد و در چند جای از آن کوه، آب، تقطیر می‌نماید، در برکه‌ها که از کوه تراشیده‌اند و در سنگاب‌ها جمع می‌شود؛ آبش گواراست و مهتابی با وسعتی در جلوی آن مرقد است (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۸۱۳).

اما به‌طور کلی، کارکرد سنگاب‌ها طبق مطالب مستخرج از کتب جامعه پژوهش موارد زیر بوده است. برخی از سنگاب‌ها به‌عنوان قذح آب، محل نگهداری یا ذخیره آب و سقاخانه‌ها استفاده شده و کارکرد برخی سنگاب‌ها نیز محل وضو و طهارت، روشویی و شست‌وشو بوده است.

جدول ۲: تحلیل متون براساس موقعیت قرارگیری و کارکرد (نگارندگان)

سند تاریخی	موضوع	قرن	شهر / منطقه	دست‌ساخت / طبیعی	موقعیت قرارگیری	کارکرد
خراسان و سیستان	تاریخ ایران- قاجاریه	۱۴	اسفراین	دست‌ساخت	مسجدجامع	
مرآة البلدان	جغرافیا- جغرافیای شهری	۱۴	اسفراین	دست‌ساخت	مسجد	شست‌وشو
سفرنامه کلات	جغرافیا- سفرنامه	۱۴	مشهد	دست‌ساخت	حوض اسمعیل طلایی	ذخیره آب
فارسنامه ناصری	تاریخ ایران، تاریخ محلی	۱۴	موزه پاریس	دست‌ساخت	سنگاب مسجدجامع عتیق	طهارت و وضو و آب نوشیدن
آثار عجم	جغرافیا_جغرافیای عمومی	۱۴	شیراز	طبیعی	کنار بقعه سزپوشان - کمرکوه	محل ذخیره آب طبیعی در کوهستان
			شیراز	طبیعی	قلعه تبر: از قلاع مشهوره فارس	محل نگهداری یا ذخیره آب
			شیراز	طبیعی	در نزدیکی مرقد شیخ ابواسحق	محل نگهداری یا ذخیره آب
سفرنامه‌های حج قاجاری	جغرافیا- سفرنامه	۱۵	اصفهان، عباس‌آباد	طبیعی	بای کوه	جمع شدن طبیعی آب
			استانول	دست‌ساخت	حمام	ظرف ذخیره و استعمال آب
			استانول	دست‌ساخت	حمام	ذخیره آب جهت شست‌وشو
			استانول	دست‌ساخت	گرمابه	شست‌وشو در حمام
			استانول	دست‌ساخت	حمام	شست‌وشو
			استانول	دست‌ساخت	زیر گنبد مسجد	نوشیدن آب
			استانول	دست‌ساخت	دکان‌های دلاکی	روشویی
تاریخ اجتماعی ایران	تاریخ اجتماعی فرهنگ و تمدن	۱۵	پاریس	دست‌ساخت	سقاخانه سردر مقبره علامه مجلسی	نوشیدن آب
سیر تاریخی بنای شهر قزوین و بناهای آن	جغرافیا- جغرافیای شهر	۱۵	قزوین	دست‌ساخت	سربینه گرمابه صفا	ذخیره آب جهت شست‌وشو
			قزوین	دست‌ساخت	مسجد سمساره کوچک	سقاخانه
سفرنامه حاج سیاح به فرنگ	جغرافیا- سفرنامه	۱۵	مارسی- فرانسه	دست‌ساخت	هتل	دستشویی / روشویی
جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی	جغرافیا- جغرافیای تاریخی	۱۵	اندلس	دست‌ساخت	قصر الحمراء	حوض وسط حیاط
اعلام اصفهان	تراجم فرهنگ‌نامه محلی	۱۵	اصفهان	دست‌ساخت	مدرسه چهارباغ	سقاخانه
			مشهد اردهال کاشان	دست‌ساخت	بقعه امامزاده سلطانی بن امام محمدباقر(ع)	سقاخانه
			اصفهان	دست‌ساخت	مدرسه میرزا حسین، مسجد محله نو	آبخوری
			اصفهان	دست‌ساخت	مسجد خان	آبخوری
اقلیم پاریس	جغرافیا- جغرافیای شهرها	۱۵	شیراز	دست‌ساخت	موزه پاریس (باغ نظر)	شیء موزه (انتقال از مسجدجامع شیراز)
اصفهان دارالعلم شرق	جغرافیای شهرها	۱۵	اصفهان	دست‌ساخت	مدرسه باقریه	آبخوری
			اصفهان	دست‌ساخت	مدرسه ترک‌ها	سقاخانه
			اصفهان	دست‌ساخت	مدرسه ترک‌ها	آبخوری
			اصفهان	دست‌ساخت	مدرسه فرچقای بیک	آبخوری
			اصفهان	دست‌ساخت	مدرسه فرچقای بیک	آبخوری
			اصفهان	دست‌ساخت	مدرسه میرزا شاه حسین (هارونیه)	آبخوری
			اصفهان	دست‌ساخت	مدرسه میرزا شاه حسین (هارونیه)	آبخوری
فرهنگ اعلام جغرافیایی- تاریخی در حدیث و سیره نبوی	جغرافیا- معجم جغرافیایی	۱۵	مدینه	طبیعی	کوه احد- وادی (بیابان)	محل ذخیره آب جهت آشامیدن
ترکنامه تاریخ جامع قوچان	جغرافیا- جغرافیای شهرها	۱۵	روستای ایلیجی خان در قوچان	طبیعی	تپه	نام تپه
مدینه‌شناسی	جغرافیا- جغرافیای شهرها	۱۵	مدینه	طبیعی	کوه احد	ذخیره آب

۳. نتیجه‌گیری

برای بررسی و دقت بیشتر جدول ۲ براساس موقعیت مکانی، محل قرار گرفتن سنگاب‌ها و کارکرد نسبی آن‌ها تهیه و تنظیم شده است. جدول مذکور نیز کلیت مربوط به تحلیل واژه سنگاب را براساس تقسیم‌بندی سند تاریخی، موضوع، قرن، شهر، منطقه، دست‌ساخت، طبیعی، موقعیت قرارگیری و کارکرد آن نشان می‌دهد. در این جدول تعداد ۱۵ جلد کتاب بررسی شده که از این تعداد ۵ جلد مربوط به قرن ۱۴ هجری و تعداد ۸

جلد مربوط به قرن ۱۵ هجری است. شهرهای اشاره شده در این کتب تاریخی و جغرافیایی عبارت‌اند از: قسطنطنیه، شیراز، اسفراین، مشهد، پاریس، اصفهان، استانبول، قزوین، اندلس، ماری و کاشان. با توجه به منابع و متون تاریخی و جغرافیایی قرون ۱۴ و ۱۵ هجری واژه «سنگاب» در برخی مناطق و با کارکردهای مختلف دیده می‌شود. براساس مطالب موجود در این منابع سنگاب‌ها به دو دسته سنگاب‌های طبیعی و دست‌ساخت تقسیم شده‌اند. سنگاب طبیعی حوضچه‌های آبگیری است که در دل کوهستان‌ها و صخره‌ها ایجاد شده است. این حوضچه‌ها معمولاً نزولات آسمانی مانند آب باران و برف را در خود نگه می‌دارند. آب موجود در درون سنگاب‌های طبیعی برای تأمین آب مورد نیاز حیات وحش مورد استفاده قرار می‌گیرد. به‌طور کلی، سنگاب دست‌ساخت توسط انسان با کاربری‌های مختلف و طبیعی‌ها توسط عوامل طبیعی به وجود آمده‌اند. براساس متون موجود در جامعه هدف مورد پژوهش از سنگاب‌ها در شهرها و مناطقی چون اصفهان، شیراز، استانبول، قزوین، مشهد، اسفراین، پاریس، کاشان، مدینه، قوچان و قسطنطنیه نام برده شده است. موقعیت و وضعیت قرارگیری سنگاب‌ها کاخ‌ها، کلیساها، مساجد، اماکن تاریخی و باستانی، حمام‌ها و گرمابه‌ها، هتل‌ها، مدرسه‌ها، موزه‌ها، کوه‌ها و تپه‌ها، مرقد‌ها و اماکن مقدس بوده است. سنگاب‌ها عنصر مهمی در اماکن مذهبی و غیرمذهبی بوده‌اند و در کاربری‌های مختلف مورد استفاده قرار می‌گرفتند. بنا به تناسب مکانی که سنگاب در آن قرار می‌گرفته، کارکرد آن نیز تغییر می‌کرده و با آن فضا متناسب می‌شده است. به‌طور مثال سنگاب‌ها در مساجد و مدارس به‌عنوان محلی برای آب‌خوری یا وضو داشته‌اند، ولی در کلیسا به‌عنوان ظرفی برای غسل تعمید به کار گرفته می‌شده‌اند. بیشتر سنگاب‌هایی که به‌صورت طبیعی به وجود آمده بودند، به‌عنوان محل نگهداری یا ذخیره آب مورد استفاده قرار می‌گرفتند.

منابع

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی. (۱۳۶۷). مرآت البلدان. تهران: دانشگاه تهران.
- افضل طوسی، عفت‌السادات، و نسیم، مانی. (۱۳۹۲). سنگاب‌های اصفهان، هنر قدسی شیعه. مجله باغ نظر، ۱۰ (۲۷)، ۴۹-۶۰.
- باربارو، جوزوفا. (۱۳۸۱). سفرنامه‌های ونیزیان در ایران. ترجمه منوچهر امیری. ۲. تهران: انتشارات خوارزمی.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۹). سفرنامه‌های حج قاجاری. تهران: انتشارات علم.
- حبیبی زهرا. (۱۳۹۶). پژوهش در کنیبه‌های سنگاب مسجد رحیم خان. مجله اثر، شماره ۷۷، ۲۱-۳۰.
- حجاریور خلج، سمانه، و عقیلی، سید احمد. (۱۴۰۱). سنگاب، تجلیگاه فرهنگ حسینی در موقوفات سلامت (مطالعه موردی: سنگاب‌های شهر اصفهان). مجله وقف میراث جاویدان، شماره ۱۱۸، ۸۹-۱۰۸.
- دبیر سیاقی، محمد. (۱۳۸۱). سیر تاریخی بنای شهر قزوین و بناهای آن. قزوین: انتشارات حدیث امروز.
- دهباشی، علی. (۱۳۹۹). سفرنامه حاج سیاح. ۷. تهران: نشر سخن.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۸۵). لغت‌نامه (فرهنگ متوسطا). زیر نظر جعفر شهیدی. جلد دوم. چ ۱. تهران: فرهنگ زبرجد.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۵۴). تاریخ اجتماعی ایران. چ ۳. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- رسول‌آبادی، علی، احمدی، محمود، و حسین‌پور، غلامرضا. (۱۳۹۹). نقش سنگاب‌ها در تأمین آب حیات‌وحش. نهمین همایش ملی سامانه‌های سطوح آبگیر باران. تبریز: دانشگاه تبریز.
- شاگری، رمضانعلی. (۱۳۸۱). اثرک‌نامه تاریخ جامع قوچان. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شجاع‌السلطنه. (۱۳۸۶). سفرنامه حاج سیاح. تهران: نشر سخن.
- شراب، محمدمحمدحسن. (۱۳۸۳). فرهنگ اعلام جغرافیایی. تهران: نشر مشعر.
- فرست شیرازی، محمدنصیر بن جعفر. (۱۳۷۷). آثار عجم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- فسایی، حسن بن حسن. (۱۳۸۲). فارسنامه ناصری. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- قرچانلو، حسین. (۱۳۸۲). جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی. تهران: مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
- کفیلی، حشمت. (۱۳۸۱). سنگاب خوارزمشاهی. نشریه وقف میراث جاویدان، شماره ۴۱ و ۴۲، ۵۳-۶۰.
- مجدالاسلام، احمد. (۱۳۴۷). سفرنامه کلات. اصفهان: نشر دانشگاه اصفهان.

محمدی میلاسی. (۱۳۹۸). نقوش سنگاب امامزاده شاه سید علی اصفهان با تأکید بر مفاهیم و ساختار در هنر ایرانی. فصلنامه هنر و تمدن شرق، ۷ (۲۶)، ۶۷-۸۰.

مخلصی، محمدعلی. (۱۳۹۶). پژوهشی در تاریخ و قدمت سنگاب تاریخی مسجدجامع عتیق شیراز. مجله اثر، شماره ۷۸، ۸۹-۹۸. مسرت، حسین. (۱۳۸۴). پژوهشی در آب‌انبارهای شهر یزد. یزد: انتشارات اندیشمندان یزد.

مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۷۴). مروج الذهب و معادن الجواهر. ترجمه ابوالقاسم پاینده. چ ۵. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی. مصطفوی، محمدتقی. (۱۳۷۵). اقلیم پارس. تهران: نشر اشاره.

معین، محمد. (۱۳۸۶). فرهنگ معین. چ ۳. تهران: انتشارات زرین.

مهدوی، مصلح‌الدین. (۱۳۸۶). اعلام اصفهان. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

نجفی، محمدباقر. (۱۳۶۷). مدینه‌شناسی. تهران: انتشارات خرمایستان.

بیت، چارلز ادوارد. (۱۳۶۵). خراسان و سیستان. تهران: انتشارات یزدان.

An Analysis of the Spatial Status and Function of the *Sangab* (Stone Basin) Based on the Works of Selected Authors of History and Geography from the 14th and 15th Centuries AH

Javad Aghajani Keshteli

Assistant Professor, Art Research Faculty, Science and Arts University, Yazd, Iran (Corresponding Author) /
j.aghajani@sau.ac.ir

Somayeh Omidvari

Associate Professor, Architecture Faculty, Science and Arts University, Yazd, Iran/ s.omidvari@sau.ac.ir

Mahboobeh Tayefi Nasrabadi

Lecturer, Graphic Faculty, Science and Arts University, Yazd, Iran/ Mah.tayefi@gmail.com

Received: 10/06/2025

Accepted: 29/07/2025

Introduction

As tangible cultural heritage, Sangabs (large stone basins) have a special position as well as various material functions in the cultural sphere. The status and function of these artifacts have always been proportional to the place and space in which they are situated. Although many *Sangabs* have lost their primary use today and turned into museum objects, an in-depth analysis of historical and geographical texts can reveal their rich functional and conceptual dimensions. This research aims to define the status of Sangabs more precisely as it seeks to discover their functional links by answering these two main questions: where were *Sangabs* placed? and what were their primary functions?

Method

This research is descriptive-analytical and theoretical in objective. The data collection method was library based, with information collected about Sangabs from the texts on history and geography written in the fourteenth and the fifteenth centuries AH. The research population consisted of books and treatises indexed in the *Nur al-Sirah* and *Jughrafiya-yi Jahan-i Islam* collections, from which sixteen volumes were selected. The Sampling was purposive. Data analysis was conducted using a qualitative method, involving the coding, extraction, and classification of relevant sentences and passages, followed by a content analysis of these materials.

Research Findings

The findings of this research indicated that Sangabs were present across a wide geographical area in Iranian cities and even beyond, including Isfahan, Shiraz, Mashhad, Qazvin, Esfarayen, Kashan, Herat, Istanbul, Constantinople, and Medina. Structurally, Sangabs are divided into two main categories: the man-made (crafted from stones such as marble, often featuring inscriptions and calligraphy in the Nastaliq script) and the "natural" (rock pools formed at the foot of mountains by natural factors). The spatial location of Sangabs was highly diverse, encompassing both religious and non-religious spaces. Prominent religious sites included mosques, Imamzadehs, holy shrines, churches, Takayas, and Saqqa-khanehs (public water dispensers). The non-religious sites include palaces and mansions, public baths (*hammams*), schools (*madrasas*), bazaars, caravanserais, shops (like those of barbers/delaki), and even museums. Within these structures, Sangabs were installed in high-traffic areas such as the entrance vestibule (*hasht-ivorudi*), courtyard, *iwān*, portico (*revaq*), next to pools and in the changing room of baths (*sarbineh*). The functions of Sangabs also covered a wide spectrum, tailored to their location. The main uses included: water storage for drinking (public water supply), performing ablutions (*wudu*), washing/cleaning (in baths and for general hygienic purposes), and ceremonial use (such as baptism in churches). Some natural Sangabs also served as small reservoirs along caravan routes or at the foot of mountains.

پهنای جغرافیایی
سنگاب

تحلیل وضعیت مکانی و
کارکرد سنگاب بر اساس آثار
برخی از نویسندگان تاریخ و
جغرافیای... جواد آقاچانی
کشتی و همکاران، ۱۰۴۸۹

Conclusion

The results of this research clearly demonstrate that Sangabs were not merely static stone vessels; rather, they were dynamic elements fully integrated into the daily life, culture, and architecture of their era. The analysis of historical and geographical texts from the fourteenth and fifteenth centuries AH confirmed that these artifacts, with their broad geographical distribution and existence in both natural and man-made forms, met the biological, religious, and social needs of the communities. The diversity of Sangab installation sites, ranging from mosques and holy shrines to palaces and public baths, highlighted their multifaceted role: sometimes a symbol of sanctity next to a religious site and sometimes a purely functional element serving public welfare in an urban space. The discovery of the link between location and function is one of the most important achievements of this research. For instance, the function of ablution in mosques, washing in baths, and religious commemoration in *Saqqa-khanehs* perfectly illustrates this connection. Furthermore, the presence of beautiful inscriptions and designs on man-made Sangabs, in addition to their utilitarian purpose, emphasized their artistic and spiritual dimensions, transforming them into a cultural-historical legacy. This research, by systematizing the study of Sangabs through written sources, has not only succeeded in reviving the historical memory of these architectural elements but also provides a model for similar studies on other overlooked cultural artifacts.

Keywords: Sangab, Islamic art, Islamic architecture, Qajar travelogues.

References

- Afzal Tousi, E., & Nasim, M. (2013). Stone basins of Isfahan: The sacred art of Shia. *Bagh-e Nazar*, (27), 49–106. [In Persian]
- Barbaro, G. (2002). *Venetian travelogues in Iran* (M. Amiri, Trans.; 2nd ed.). Tehran: Khwarazmi. [In Persian]
- DabirSiyaqi, M. (2002). *Historical development of Qazvin city and its buildings*. Qazvin: Hadith Emrooz. [In Persian]
- Dehbashi, A. (2020). *Haj Saiyah travelogue*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Dekhoda, A. A. (2006). *Dictionary (Intermediate)* (J. Shahidi, Ed.; Vol. 2). Tehran: Zebarjad. [In Persian]
- E'temad al-Saltaneh, M. H. (1988). *Mer'at al-buldan*. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Fasayi, H. (2003). *Naserifarsnameh*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- ForsatShirazi, M. N. ibn J. (1998). *Asar-e-Ajam*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Habibi, Z. (2017). Research on the inscriptions of the basin of Rahim Khan Mosque. *Asar*, (77), 21–30. [In Persian]
- HajarpourKhalaj, S., & Aghili, S. A. (2022). Basins as manifestation of Hosseini culture in health endowments: Case study of basins of Isfahan. *Waqf Eternal Heritage*, (118), 89–108. [In Persian]
- Jafarian, R. (2010). *Qajar pilgrimage travelogues*. Tehran: Elm. [In Persian]
- Kafili, H. (2002). Kharazmshahi basin. *Waqf Eternal Heritage*, 41–42, 53–60. [In Persian]
- Mahdavi, M. al-D. (2007). *Alamat-e Isfahan*. Isfahan: Cultural & Recreational Organization of Isfahan Municipality. [In Persian]
- Majd al-Islam, A. (1968). *Travelogue of Kalat*. Isfahan: University of Isfahan. [In Persian]
- MohammadiMilasi. (2019). Designs of the basin of Imamzadeh Shah Seyed Ali, Isfahan: Emphasis on concepts and structure in Iranian art. *Art and Eastern Civilization Quarterly*, 7(26), 67–80. [In Persian]
- Mokhlesi, M. A. (2017). Research on the history and antiquity of the historic basin of AtighJame Mosque, Shiraz. *Asar*, (78), 89–98. [In Persian]
- Mosarrat, H. (2005). *Research on the water reservoirs of Yazd*. Yazd: Andishmandan. [In Persian]
- Mostafavi, M. T. (1996). *Climate of Pars*. Tehran: Eshareh. [In Persian]

- Najafi, M. B. (1988). *Medina studies*. Tehran: Khormayestan. [In Persian]
- Qarchanlu, H. (2003). *Historical geography of Islamic countries*. Tehran: Center for Humanities Research & Development. [In Persian]
- Rasoulabadi, A., Ahmadi, M., & Hosseinpour, Gh. (2020). Role of basins in providing water for wildlife. In *Ninth National Conference on Rainwater Harvesting Systems*. Tabriz: University of Tabriz. [In Persian]
- Ravandi, M. (1975). *Social history of Iran* (Vol. 3). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Shakeri, R. A. (2002). *Atrkanameh: Comprehensive history of Quchan*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Sharab, M. H. (2004). *Dictionary of geographical names*. Tehran: Moshar. [In Persian]
- Shoja-ol-Saltaneh. (2007). *Haj Siyah travelogue*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Yeat, C. E. (1986). *Khorasan and Sistan*. Tehran: Yazdan. [In Persian]